

Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci

Eldar Hasanoglu*

Öz

“Kudüs” veya Yahudi kutsal metinlerindeki adıyla “Yeruşalayim” Yahudiler için kutsal bir şehirdir. Fakat bu kutsallık M.Ö. 7. yy.da şartların zorlamasıyla ortaya çıkmıştır. Musa döneminden Davud'a kadar İsrailoğulları'nın bu şehire herhangi bir ilgisi olmamıştır. Davud zamanında politik ve dini merkez haline gelmekle ilk teşebbüs yapılsa da Yeruşalayim'i İsrailoğulları kutsal görmemiş, onu yegâne meşru ibadet mekanı saymamış, onun dışındaki *bama* adlı ibadet yerlerine de yönelmişlerdir. Yeruşalayim'in kutsallaşma süreci sonraki aşamalarda şöyle gerçekleşmiştir: Hizkiya (M.Ö. 727-697) zamanında önemli adımlar atılmış ve bu Yoşiyahu (M.Ö. 640-609) ile devam etmiş, nihayet Babil sürgünü tecrübesiyle son haline kavuşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeruşalayim, Kudüs, Kutsal Şehir, İsrailoğulları, Yahudi, *Tanah*

Sacralization Process of Jerusalem according to Tanakh

Abstract

“Al-Quds” or as it is known in Jewish sacred texts “Jerusalem” is regarded as a sacred city by the Jews. But this sacredness emerged in the 7th century BCE because of the pressure of the circumstances. From Moses until David Israelites did not have any concern with Jerusalem. Jerusalem grew as a political and religious centre in David's time, as the first attempt in sacralization. But the Israelites did not regard it sacred and did not considered it as the only licit place of worship. They turned to other places of worship too which were named *bama*. The process of sacralization of Jerusalem was completed in these stages. In Hezekiah's reign (727-697 BC) important steps had been taken and this continued during Josiah's reign (640-609 BC). Finally, this process culminated with the experience of Babylonian Exile and crystallized after it.

Key Words: Jerusalem, al-Quds, Holy City, Israelites, Jew, *Tanakh*

* Dr.
(eldarhasanoglu@gmail.com)

Giriş

Kudüs veya İbranice adıyla Yeruslayim/Yeruşalim,¹ Yahudilikte kutsal şehirdir. Yahudilerin kiblesi konumunda olan Süleyman Mabedi'nin bulunduğu bu şehir hem dini hem politik merkez konumundadır.² Yahudi kaynaklarında Yeruslayim'in fazileti hakkında engin bilgi mevcuttur. Yahudi kutsal kitabı *Tanah* Yeruslayim'i "Tanrı'nın (Yahve) seçtiği şehir" olarak nitelemiş,³ "ulusların tam ortası",⁴ yani dünyanın bir nevi merkezi olduğunu ifade etmiştir. Yeryüzünün merkezi olan Yeruslayim, dünyadan önce yaratılmış göksel Yeruslayim'in⁵ tam hizasında yerleşmektedir.⁶ Rabbânî literatürde Yeruslayim oldukça vurgulu şekilde sunulmaktadır. Yeruslayim'in ihtişamını görmemiş birisi hayatında gerçek şehir görmemiştir.⁷ Çünkü Tanrı dünyayı yaratırken güzelliği on parçaya taksim etmiş, bunun dokuzunu Yeruslayim'e vermiştir.⁸ Dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar Yahudiler ibadet ederken Yeruslayim'e yönelmek zorundadırlar.⁹ Yahudi din bilginleri rabbiler Yeruslayim'in kendine özgü düzeni ve olağanüstü özellikleri olduğunu söylemişlerdir.¹⁰ İsrailoğulları asırlarca bu şehri kutsal bilmişlerdir. İsrailoğulları'nın eline geçmeden önce de tanrılarla bağı olan bu şehir başlangıçta İsrailoğulları tarafından kutsal sayılmamış, sonradan kutsallaşmıştır. Şehrin kutsallığının toplum psikolojisinde yerleşmesi II. Mabet döneminde nihai haline kavuşmuştur.¹¹

1 Şehrin adı *Tanah*'ta Y-R-U-Ş-L-M harfleriyle yazılıp Yeruşalim, birkaç yerde Y-R-U-Ş-L-Y-M harfleriyle yazılıp Yeruslayim şeklinde okunur. Günümüzdeki kullanım Yeruslayim şeklindedir.

2 David Kroyanker, *Yeruslayim: Şehunot ve-Batim, Tkufot ve-Signonot*, Keter, Yeruslayim 2006, s. 40.

3 I. Krallar 8:44, 48; II. Tarihler 6:6.

4 Hezekiel 5:5.

5 Bu konuda bk. Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilikte Tanrının Yeri: (Semavi Mabet)*, Bayem, İstanbul 2011, s. 149-150.

6 "Jerusalem", <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8604-jerusalem> (erişim tarihi: 24.04.2015).

7 B.Suka 51b. (*Tanah* ve *Talmud*'a atıflar www.mechon-mamre.org sitesindeki orijinalden alınmıştır.)

8 B.Kiduşin 49b.

9 B.Berahot 30a.

10 B.Yoma 23a.

11 Zeev Safra - Hanna Safra, "Keduşat Eretz Yisrael ve Yeruslayim: kavim lehitpathuto şel ha-raayon", *Yehudim ve Yahadut be-Yemey Bayit Şeni, ha-Mişna ve ha-Talmud*, (ed. Aharon Oppenheimer ve dğr.), Yad Yitzhak Ben Tzevi, Yeruslayim 1993, s. 345.

Elinizdeki makale Yeruslayim'in sıradan bir şehir iken sonradan kutsallaşmasını açıklamaya çalışacaktır. Bunun için önce Yeruslayim'in İsrailoğulları öncesi tarihine özetle değinilecek, arkeolojik veriler ışığında şehrin eski çağlarda tanrılarla ilişkisi tanıtılacaktır. Daha sonra İsrailoğulları'nın şehre hâkim olması anlatılacak, şehrin ilk başta kutsal olmadığına yönelik deliller serdedilecek, ardından şehrin kutsallaşma süreci anlatılacaktır. Kutsallaşma süreci Babil sürgünüyle nihai haline kavuştuğu için Rabbânî düşüncede Yeruslayim'in kutsal olmayışına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı, doğal olarak konuyla ilgili eldeki yegâne kaynak olan *Tanah'*tan faydalanılacaktır.

I. Yahudilik Öncesi Dönemde Yeruslayim

İsrailoğulları tarafından ele geçirilmeden önce de Yeruslayim bölge şehirleri arasında önemli bir mevkie sahip olmuştur. Kervan yollarının kesiştiği bir noktada, kolayca savunma imkânı veren dağlık bölgede ve su kaynağının yanı başında yerleştiği için bu durum onun coğrafi konumuyla ilişkilendirilebilir. Ayrıca Yeruslayim alelade bir şehir olmayıp tanrılarla bağlantılı bir özelliğe sahipti. Burada şehrin Davud'un tarafından ele geçirilmesinden önceki sakinleri ve dini yönü hakkında bilgi verilecektir.

1. İsrailoğulları'na kadar Eski Yeruslayim'in Sakinleri

Eski zamanlardan itibaren bölgede Ken'anlılar yaşamaktaydı ve bu nedenle bölge *Tanah'*ta Ken'an ülkesi olarak sunulmuştur.¹² Onların buraya ne zaman geldiği kesin belli olmamakla birlikte M.Ö. 3000'li yıllarda bölgede buldukları ifade edilmektedir.¹³ Özellikle Yeruslayim'de Yebusiler olarak bilinen Kenanlı Fenikeliler yaşıyorlardı. Yebusiler'in bu bölgeyi diğer Kenanlı kabilelerden almasının tarihi kesin belli olmamakla birlikte tarihçiler bunun için M.Ö. XX-XII yy. arası gibi çok uzun zaman dilimini kabul etmektedirler.¹⁴ Yahudi kutsal metinleri Yuşa¹⁵ zamanında Yeruslayim'in

¹² Sayılar 33:51, 34:2. Diğer isimlendirme ve nitelendirmelerle ilgili bk. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 323-327, 323-324.

¹³ Natan Şur, *Toldot Yeruslayim I: ha-ir hekdem Yisraelit ve-ad ha-tkufa ha-Bizantit*, Devir, Tel Aviv 1987, 23-24.

¹⁴ Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged: from Ancient Canaan to Modern Israel*, University of Michigan Press, Michigan 2005, s. 17.

¹⁵ İbranice Yehoşua. Hz. Musa'dan sonra İsrailoğulları'nın lideri olmuştur. Türkçe literatürde kavram kargaşasına yol verilerek Yuşa ve Yeşu diye iki şekilde ifade edilmiştir. Oysaki İbranice kaynaklarda Yehoşua ile Hz. Musa'nın ardılı, Yeşu ile

Amorlu'ların elinde olduğunu bildirdiği için Yebusiler'in şehre daha sonra, yani M.Ö. XI. yy.da yerleştiği söylenebilir. Orada M.Ö. XII. yy.da burada Kenanlı Amor kabilesinin hâkim olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Davud'un şehre saldırıp onu Yebusiler'den aldığı bilgisine dayanarak¹⁷ en azından M.Ö. XI. yy.da Yeruslayim'de Yebusiler'in yaşadığı kesin olarak ifade edilebilir.

2. Eski Yeruslayim'in Dini Yönü

Kaynaklar Yeruslayim'in İsrailoğulları tarafından dini merkez yapılmasından önceki dönemlerde de dini bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Uzmanlar Yeruslayim'in eski çağlarda da tanrılarla bağlantılı bir şehir olduğu iddialarını *Tanah*'ta eski politeist kültürün izlerini arayarak hem arkeolojik verilere hem de *Tanah*'ta yer alan pasajlara dayandırmaya çalışmışlardır. Yeruslayim'in eski çağlarda kutsal olduğu görüşünün dayanağı, şehrin adında yer alan ve şehrin ilişkilendirildiği tanrı adları olan Şalim ve Tzedeq kelimeleridir.

Tarihsel görüşe göre¹⁸ şehrin adı, temel atma anlamında "Y-R-H/Y" kökü ile Şalim kelimelerinden oluşmaktadır. Şalim'in batı Sami kavimlerinden Asurluların tapındığı tanrılardan biri olan "Şulmanu" veya "Şalim" olduğu ileri sürülmüştür.¹⁹ Eski Mısır kaynaklarına göre M.Ö. XIX. yy.da "Şalim" Yeruslayim'in tanrısı olarak biliniyordu;²⁰ şehrin adı akşam karanlığı tanrısı "Şalim'in temelini attığı" anlamına geliyordu. Ugarit mitolojik kitabelerinde de Şalim tanrılar listesinde zikredilmiştir. Hakkındaki bilgiler sınırlı olsa da, onun gece yıldızı Venüs ile sembolize edilen, bölge halklarının tapındığı bir tanrı olduğu bilinmektedir. Ugarit kitabelerinden KTU 1.23 no'lu "Lütufkâr ve Güzel Tanrılar" adlı bereket ayini hakkında olan kitabede, Şalim ve

ise Hz. İsa kastedilmektedir. Türkçede Yehoşua ismi Yuşa diye ifade edilmelidir. Nitekim İstanbul'da Yuşa Tepesi de Hz. Musa'nın ardınının adıyla adlanmaktadır.

¹⁶ Yuşa 10:1-5.

¹⁷ II. Samuel 5:6-13.

¹⁸ Dini görüşe göre ise kelime Yir'e ve Şalim kısımlarından müteşekkildir ve 'barışı görecektir' anlamına gelir. Nuh'un oğlu Şem burayı Şalim, İbrahim ise Yir'e olarak adlandırmış, onların hürmetine Tanrı her iki adı kapsayacak şekilde buraya Yeruslayim adını vermiştir (Genesis Rabbah, 56:10). (Kaynak: H. Friedman, Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah*, Soncino Press, London 1939, I-II.)

¹⁹ Samuel Abramsky - Shimon Gibson, "Jerusalem", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd. ed., XI, 144; Eilat Mazar, *The Palace of King David: Excavations at the Summit of the City of David*, Shoham Academic Research and Publication, Jerusalem 2009, s. 23.

²⁰ John Gray, *The legacy of Canaan: the Ras Shamra texts, their relevance*, Brill, Leiden 1957, s. 185.

kardeşi gündüz yıldızı Sahar baş tanrı El'in deniz kıyısında ilişkiye girdiği kadınlardan olan evlatları olarak sunulmuştur.²¹ Metin Şalim ve Sahar'a işaret edecek şekilde üç kere "Günün istekli oğulları, lütufkâr Tanrılara sesleniyorum" cümlesini tekrarlamakta, bu iki tanrıyı gündüzün başlangıcını ve sonunu ifade ettikleri için güneş ile ilişkilendirmektedir.²² Bu söylem söz konusu iki tanrının bir anlamda bölge halklarınca baş tanrı kabul edilen Tanrı Şamaş'la bir ilişki kurma şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim KTU 1.100 ve 107 no'lu kitabelerde bu iki kardeş tanrı, güneş tanrıçası ile özdeşleştirilmiştir.²³ Kısacası, Yerusalayim monoteist bir kültürün merkezi olmadan önce Kenan diyarınının yerel halkının batan güneş tanrısı Şalim'e affettikleri pagan ibadet merkezi olduğu söylenebilir.²⁴

*Tanah'*ta tanrı Şalim'in kutsallığına ilişkin açık bir işaret bulunmamakla birlikte, buna ışık tutacak birtakım veriler mevcuttur. Bu verilerin başında Şalim'in Kurumu anlamına gelen Yerusayim kelimesi gelmektedir. Bu bağlamda, Ugarit kitabelerinde de yer aldığı gibi, Şalim'in baş tanrı El'in oğlu olması olgusu ile *Tora/Tevrat'*teki Şalem kralı Melkitzedek'in Yüce El'in koheni/hizmetkârı olması²⁵ olgusu arasındaki yakınlık dikkat çekmektedir. Davud'un bu şehri ele geçirmesinden önce burada Kenan tanrılarına tapınıldığı, El'in de bu tanrılar panteonunun başı olduğu bilinmektedir.²⁶ Tanrı Şalim'in kardeşi olarak sunulan Sahar'ın Tanah'ta zikredilmesi,²⁷ onunla ilgili bilgilerin hala mevcut olduğuna bir işaret olarak yorumlanabilir. Tanah'ta tanrı Şalim'in özel isimlerde kullanılmasına Davud'un oğulları Avşalom ve Şlomo/Süleyman adları uzmanlar tarafından örnek gösterilmiştir.²⁸ Uzmanlara göre bu ikisinin annesinin İsrailoğulları soyundan gelmeyip diğer Kenanlı kabilelerden olmaları, "yabancı" tanrıları tanımaları imkânını ve ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Kutsal

²¹ H.B. Huffmon "Shalem", *Dictionary of deities and demons in the Bible*, 2nd ed., (ed. Karel Van Der Toorn ve dğr.), Brill, Leiden 1999, s. 755-756.

²² B. Becking "Day", *Dictionary of deities and demons in the Bible*, 2nd ed., (ed. Karel Van Der Toorn ve dğr.), Brill, Leiden 1999, s. 222.

²³ Huffmon, "Shalem", s. 756.

²⁴ Karen Armstrong, "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?", *Journal of Palestine Studies*, 27 (1998/3), s. 15.

²⁵ Tekvin 14:18.

²⁶ Kenan tanrı panteonu ile Yahudi tanrı anlayışı arasındaki benzerlikle ilgili bk. Jed Robinson, "The God of the Patriarchs and the Ugaritic Texts: A Shared Religious and Cultural Identity", *Studia Antiqua*, 8 (2010/1), s. 29-32.

²⁷ Yeşaya 14:12.

²⁸ Gray, *The legacy of Ras Shamra*, s. 185; Roy A. Rozenberg, "The God Sedeq", *Hebrew Union College Annual*, 36 (1965), s. 166.

metinlerde geçtiği üzere, Gideon'un Ofra'da yaptığı sunağa verdiği "Yahve selamettir/Yahve Şalom"²⁹ adının Yahve ile tanrı Şalim'in özdeşleştirildiğine dayandığı iddiası ise³⁰ zorlama bir yorum olarak durmaktadır.

Yeruşalayim'in kutsallığı bölgesel tanrı Tzedeq ile de ilişkilendirilmiştir. Midraş'ın Yeruşalayim'in Tzedek olarak adlandırıldığını ifade etmesi bu bağlamda dikkat çekicidir.³¹ *Tanah'*ta Davud'un şehri ele geçirmesinden önce yerel yönetici olarak takdim edilen Melkitzedek ve Adonitzedek kelimelerindeki³² "tzedek" kısmı Yeruşalayim ile tanrı Tzedeq arasındaki ilişkiye uzmanlar tarafından delil olarak sunulmuş, hatta Süleyman Mabedi'nin başkoheni Tzadok'un adı da aynı şekilde bu iddiaya dayanak olarak ileri sürülmüştür.³³ Mezmurlardaki dürüstlük/(tzedek) ile barışın/(şalom) birbirini öpmesini ifade eden pasaj³⁴ aynı adlı iki eski Yeruşalayim tanrısının kültlerinin canlanması olarak nitelenmiştir.³⁵ Eski Yeruşalayim halkı için Tzedeq, güneş tanrısının yetkin bir tecellisi sayılıyordu.³⁶ Rozenberg bu algının devam ettiğini, kutsal metinlerde İsrailoğulları'nın tanrısı Yahve ile birlikte onun da zikredildiğini iddia eder. O, "tzedek'in kurbanlarını sunun ve Yahve'ye güvenin", "Duy ey Yahve tzedek" ve "Ey tzedek'in peşinde olanlar, Yahve'yi isteyenler"³⁷ gibi pasajlarda geçen "tzedek" in kelime anlamına uygun olarak doğruluk şeklinde değil de eski tanrı Tzedeq'e işaret ettiği şeklinde yorumlanmasının doğru olacağını savunmuştur.³⁸ Her ne kadar kutsal metinlerde eski tanrılara atıfların varlığı zorlama bir yorum olsa da, Süleyman döneminden sonraki süreçte İsrailoğulları arasında Yahve'ye inanmaktan sapıp diğer tanrılara yönelme olgusu göz önüne alındığında yaygın halk inançlarında eski tanrılara inanışın tamamen ölmediğini ifade etmek sakıncalı görülmeyecektir.

²⁹ Hâkimler 6:24.

³⁰ Jeffrey H., *Tigay You Shall Have No Other Gods: Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions*, Scholars Press, Atlanta 1986, s. 69.

³¹ Genesis Rabbah, 43:6.

³² Tekvin 14:18; Yuşa 10:1-3.

³³ Mazar, *The Palace of King David*, s. 31-32; Rozenberg, "The God Sedeq", *HUCA*, s. 167-168. Ayrıca, bu konudaki literatürün analizi için bk. David J., *Southall Rediscovering Righteousness in Romans*, Mohr Siebek, Tübingen 2008, s. 67-74.

³⁴ Mezmurlar 85:11.

³⁵ Gray, *The legacy of Ras Shamra*, s. 186.

³⁶ Rozenberg, "The God Sedeq", *HUCA*, s. 164.

³⁷ Sırasıyla: Mezmurlar 4:6, 17:1; Yeşaya 51:1.

³⁸ Rozenberg, "The God Sedeq", *HUCA*, s. 170. Devam eden sayfalarda Rozenberg kutsal metinlere atıflarla İsrailoğulları Tanrısı Yahve ile Tzedeq'i karşılaştırır.

II. Sıradanlıktan Kutsallığa Yahudilikte Yeruşalayim

İsrailoğulları'nın Kenan diyarına geliş konusunda da uzmanlar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir görüşe göre İsrailoğulları kutsal metinlerde tasvir edildiği gibi savaş yolu ile buralara gelmiş, diğer görüşe göre ise yarı göçebe yaşam tarzı ile zaman içerisinde barışçıl bir şekilde yerleşmişlerdir.³⁹ Kutsal metinler haricinde İsrailoğulları'nın zikredildiği ilk kaynak olan, M.Ö. XIII. yüzyılın sonlarına ait Mısır'lı Firavun Mernepta kitabesinde burada yaşayanlar arasında İsrailoğulları'nın da zikredilmesi⁴⁰ onların bu tarihte dahi burada bulduklarına delil sayılabilir. Kaynaklar Geç Tunç Çağı'nda (M.Ö. 1550-1200) bölgede bulunan Apiru/Habiru kavminden bahsederler. Telaffuz itibariyle bu kelime İbri/İvri kelimesine yakındır ve bazı uzmanlar onunla İsrailoğulları'nın kastedildiği ihtimali üzerinde durmuşlardır.⁴¹ Buna karşın bazılarının görüşüne göre de bu kelime etnik bir topluluğu ifade etmekten ziyade, eşkıya anlamında tasvir edici bir kavram olup sadece İsrailoğulları'nı ifade etmekten uzak görünmektedir.⁴²

Yeruşalayim kelimesi *Tanah'*ın *Tora* kısmında geçmeyip Yuşa kitabından itibaren geçmeye başlar. Ancak *Tora*'da İbrahim'in çağdaşı olarak sunulan Melkitzedek'in kralı olduğu Şalem⁴³ ile Yeruşalayim'in kastedildiği eski Yahudi kaynaklarınca da ifade edilmiştir.⁴⁴ Nitekim kelime Mezmurlar'da da Şalem şeklinde yazıldığı görülmektedir.⁴⁵ *Tora*'da İbrahim'in Yeruşalayim'de yaptıklarıyla ilgili anlatılanlar arkeolojik bulgular tarafından henüz desteklenmemiştir.⁴⁶

³⁹ Cline, *Jerusalem Besieged*, s. 17.

⁴⁰ K.L., Noll, *Canaan and Israel in Antiquity: an introduction*, Sheffield Academic Press, London 2001, s. 124-125.

⁴¹ Alfred Hoerth- John McRay, *Bible Archeology: an exploration of the history and culture of early civilizations*, Baker Books, Grand Rabids 2006, s. 107; Anson F. Rainey "Unruly elements in Late Bronz Canaanite Society", *Pomegranates and Golden Bells*, (ed. David P. Wright ve dğr.), Eisenbrauns, Warsaw 1995, s. 481.

⁴² Douglas A. Knight "Hebrews", *The Oxford Companion to The Bible*, (ed. Bruce M. Metzger ve dğr.), Oxford UP, Oxford 1993, s. 274; Noll, *Canaan and Israel in Antiquity*, s. 123-124.

⁴³ Tekvin 14:18.

⁴⁴ Josephus, *Antiquities of the Jews*, I:10.2. (Kaynak: William Whiston ve dğr., *Complete works of Josephus*, Bigelow Brown, New York yy., I.)

⁴⁵ Mezmurlar 76:3.

⁴⁶ Rivka Nir, *Yeruşalayim le-Doroteya I: me-ir Yevusit le-birat am Yisrael*, ha-Universita ha-Petuha, Raanana 1984, 4.

1. İsrailoğulları'nın Yeruşalayim'e Hâkim Olması

Tanah'a göre İsrailoğulları'nın Kenan diyarına girişi Musa'nun vefatından sonra Yuşa zamanında başlamıştır. Yuşa M.Ö. XII. yy.da Yeruşalayim'e saldırmış, biraz kuzeyde yerleşen Gibeon'daki savaşta kral Adonitzedek'i yenmiştir.⁴⁷ *Tanah* burada Yuşa'nın Yeruşalayim kralını öldürdüğünü ifade etse de şehre hâkim olması konusunda net bilgi vermemektedir. Yuşa'nın bölgeyi Yehuda ve Benyamin soyundan gelenler arasında taksim ettiği belirtilse de⁴⁸ onların Yebusiler'i şehirden tasfiye etmedikleri bilgisi verilmektedir.⁴⁹ Nitekim onun ölümünden sonra Yehudaoğulları'nın saldırıp şehri ele geçirmeleri bilgisi⁵⁰ bu zamana kadar şehrin Kenanlılar'ın elinde olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda Yuşa'nın, krallarını öldürdüğü bazı şehirlerin halklarını sürme konusunda başarılı olmadığına da işaret edilmelidir.⁵¹

Kaynaklar Yuşa'dan Davud'a kadarki dönemde Yeruşalayim'in kimin elinde olmasıyla ilgili nihai bir sonuca gelmeye imkân vermemektedir. *Tanah* bölgenin Yehuda ve Benyamin soyu arasında taksim edildiği, ancak onların Yebusiler'i Yeruşalayim'den çıkaramadıkları için orada birlikte yaşadıkları bilgisini vermektedir.⁵² Ne var ki *Tanah* Davud'un şehre saldırısı zamanında burada yaşayanlardan sadece Yebusiler'den bahsetmekte, şehrin adını açıklayıp Yebus/Yevus olarak da sunmaktadır.⁵³ Kutsal metinlerdeki diğer kullanımlar da göz önüne alındığında⁵⁴ o dönemlerde şehrin her iki adla bilindiği söylenebilir. Bu farklı bilgileri telif etme adına uzmanlar Davud'un saldırdığı zaman şehrin Yebusilerin elinde bulunduğunu, fakat bir taraftan Yehuda diğer taraftan Benyamin soyundan gelenlerle sınır komşusu olarak çevrelendiğini, şehir İsrailoğulları kabilelerinden kimsenin elinde olmadığı için de Davud'un burayı kendisine merkez olarak seçtiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁵ Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar eski çağlarda

⁴⁷ Yuşa 10:1-28.

⁴⁸ Yuşa 15:1, 8; 18:11, 16.

⁴⁹ Yuşa 15:63; Hakimler 1:21.

⁵⁰ Hakimler 1:8.

⁵¹ Hakimler 1:19-35.

⁵² Yuşa 15:63; Hakimler 1:21.

⁵³ I. Tarihler 11:4-6.

⁵⁴ Yuşa 15:8, 18:28; Hakimler 19:10.

⁵⁵ Bu iddiayı dile getiren literatür listesi için bk. Cline, *Jerusalem besieged*, s. 314-315. Diğer muhtemel sebeplerle ilgili bk. Bustenay Oded, *Toldot am Yisrael be-Yemey Bayit Rişon I: ha-memlaha ha-meuhedet*, ha-Universita ha-Petuha, Raanana 2007, 265-267.

Yeruşalayim'in sadece Orta Tunç Dönemi (M.Ö. 1800-1550) ve Demir Dönemi'nde (M.Ö. VIII-VII. yy) bölgenin önemli şehri olarak öne çıktığını, bu iki dönemin arasında ise daha sade ve sıradan bir yerleşim yeri olduğuna işaret eder. Burada akla gelen ilk tartışma noktası, Yeruşalayim'in M.Ö. XI-X. yy.da yani Davud ve Süleyman zamanındaki durumudur. Kutsal metinlerde anlatıldığı şekliyle Süleyman'ın dönemindeki krallığın şaşaaasına işaret eden yeterli arkeolojik bulgulara rastlanmamıştır.⁵⁶ Bu arkeolojik verileri göz önüne alarak uzmanlar Yeruşalayim'in o dönemdeki durumunu, yani kabilelerden müteşekkil devletin kudretli başkenti mi yoksa birtakım ticari ve ibadet fonksiyonu olan yönetim ve/veya dini hizmet sağlayan etkisiz bir yerleşim birimi mi olduğunu tartışmışlardır.⁵⁷

2. İsrailoğulları'nın Gözünde Yeruşalayim

Kenan diyarı Yuşa zamanında ele geçirilse de Yeruşalayim'in İsrailoğulları'na tam olarak aidiyeti Davud'un burayı ele geçmesiyle gerçekleşir ve Yahudiler için önemi bundan itibaren başlar.⁵⁸ Her ne kadar yok edilerek topraklarının alınması emredilen yedi Kenanlı kabile arasında Yeruşalayim'de yaşayan Yebusiler olsa da⁵⁹ Yahudi kutsal metinleri Yuşa'nın Yeruşalayim'e özel bir ilgisinin olduğunu salık vermez. Bunun yerine onun vaadedilmiş toprakları ele geçirmeğe başlarken ilk olarak Eriha'yı almakla ilgilendiğini, ardından ise Ay kentine yöneldiğini⁶⁰ belirtirler. Hatta Yuşa'nın Yeruşalayim'e yönelmesinin sebebi saldırı değil, bir savunma refleksidir. Şöyle ki Yeruşalayim kralı önderliğinde bir araya gelen Amorlu krallar Yuşa ile anlaşmalı olan Giv'on'u tehdit edince, Yuşa onların üzerine yürütme durumunda kalmıştır.⁶¹ Bu savaşta güneşin ve ayın Yuşa'nın duasıyla durduğu, dolu yağıp Amorlu'ların ordusunu hezimete uğrattığı, Tanrı'nın ne önce ne de sonra o günküne benzer dua kabul etmediği gibi yaşanan

⁵⁶ Ann E. Killebrew "Jerusalem during the first and second temple periods: recent excavations and discoveries on and near the Temple Mount", *Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah*, (ed. Steven Fine), Brill, Leiden 2011, s. 367.

⁵⁷ Bu tartışmaların özeti olarak bk. Ann E. Killebrew "Biblical Jerusalem: an archeological assessment", *Jerusalem in Bible and Archeology: the First Temple Period*, (ed. Andrew G. Vaughn ve dğr.), Society of Biblical Literature, Atlanta 2003, s. 329-346.

⁵⁸ Kroyanker, *Yeruşalayim: Şehunot ve-Batim*, s. 29; Şur, *Toldot Yeruşalayim*, I, 36-37.

⁵⁹ Tesniye 7:1-2.

⁶⁰ Yuşa 2:1, 7:2, 8:1.

⁶¹ Yuşa 10:1-7.

olağanüstü olaylara⁶² rağmen Yeruslayim'in kutsiyetine ve özelliğine yönelik hâlâ bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca Yuşa'nın ele geçirdiği şehirlerin halklarını sağ bırakmadığı bilgisine rağmen Yeruslayim halkıyla ilgili böyle bir uygulamadan bahsedilmemesi, onun bu şehre yönelik özel bir ilgisinin olmadığını göstermektedir. Bu bilgiler, bizzat Musa tarafından anlatılan ve Süleyman tarafından yaptırılan mabede işaret şeklinde yorumlanabilecek pasajların⁶³ o dönemde ne Yuşa ne diğerleri tarafından bu mabede yönelik anlaşılmadığını ortaya koymaktadır ki, bu da o dönemde kamuoyunda Yeruslayim'in kesinlikle gündemde olmadığını göstermektedir.

Kutsal metinlerde geçen Yeruslayim halkının şehirden sürülmeyip İsrailoğulları ile birlikte orada yaşamaya devam ettikleri bilgisi,⁶⁴ Yuşa'nın ölümünden sonra şehrin yeniden ele geçirilmesi bilgisiyle de desteklenmektedir. Ne var ki Yuşa'nın ölümünden sonra şehrin ele geçirilmesini anlatan metinler çelişkilidir. Şöyle ki, burada Yehuda soyundan gelenlerin Yeruslayim'e saldırıp halkı kılıçtan geçirerek kenti ateşe verdikleri anlatılırken,⁶⁵ devam eden satırlarda Benyamin soyundan gelenlerin Yeruslayim'de yaşayan Yebusiler'i şehirden sürmedikleri, onlarla birlikte yaşamaya devam ettikleri bilgisi verilir.⁶⁶ Yuşa'dan sonra İsrailoğulları Yahve'ye tapınmayı bırakıp yerel tanrılara tapınmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Yahve onlara kızmış, düşmanların karşısında onları yenik düşürmüştür. İsrailoğulları sıkıntılı durumda olduğu zaman Yahve onlara acıyor, onları kurtarmak için aralarından hâkimler çıkarıyor, düşmanlara karşı onları destekliyordu. Ancak hâkimlerin ölümünden sonra İsrailoğulları yeniden sapmış, yerel tanrılara tapınmışlardı. Bunun üzerine Yahve onlara çok kızmış, onları sınamak için yerlileri onların önünden kovmayı orada bırakacağını beyan etmiştir.⁶⁷ Kutsal metinler bu bağlamda Yebusiler'in de bölgede kalmaya devam etmesini belirtir.⁶⁸ Yebusiler'in Yeruslayim'de yaşadıkları gerçeğine dayanarak şehrin hâlâ İsrailoğulları'nın elinde olmadığı söylenebilir. Nitekim kutsal metinler bu şehri İsrailoğulları'na ait olmayan, yabancıların şehri olarak niteler.⁶⁹ Davud

⁶² Yuşa 10:11-14.

⁶³ Tesniye 12:1-10.

⁶⁴ Yuşa 15:63.

⁶⁵ Hâkimler 1:8.

⁶⁶ Hâkimler 1:21.

⁶⁷ Hâkimler 2:7-23.

⁶⁸ Hâkimler 3:5.

⁶⁹ Hâkimler 19:12.

şehre saldırdığı zaman burası Yebusiler'in şehri olarak biliniyordu.⁷⁰ Kutsal metinler Davud'dan önce, İsrailoğulları'nın ilk kralı olan Şaul'un Yeruslayim'i ele geçirme konusunda bir isteğinin olduğuna yönelik en küçük bir imada bile bulunmaz. Dolayısıyla Davud zamanına kadar Yeruslayim'in İsrailoğulları için herhangi bir önemi olmadığı söylenebilir.

Şaul'un ölümünden sonra Davud nereye gideceği konusunda Yahve'ye danıştığında Hevron'a (el-Halil) gitmesi tavsiyesini almıştır.⁷¹ O dönemde Yeruslayim'in İsrailoğulları için bir özelliği olmamasına karşın Hevron'un ayrıcalıklı olduğu bilinmekteydi ve Davud da burayı başşehir yapmıştır.⁷² İbrani Ataları diye bilinen, İsrailoğulları'nın soy ataları İbrahim, İshak ve Ya'kub eşleriyle birlikte bu şehirde defnedilmişlerdi.⁷³ Davud Hevron'a geldikten sonra Yehuda'lılar onu ziyaret ederek Yehuda Kralı olarak meshetmiş, Davud onlara yedi buçuk yıl krallık yapmıştır. Bu süre zarfında Davud'u destekleyen Yehuda'lılarla eski kral Şaul'un oğlunu destekleyen İsraililer arasında çatışmalar yaşanmıştır. Zaman içerisinde İsrail'lilerin başkomutanı Avner, Davud'un tarafına geçmiş ve onun yönetimini kabul etmekle ilgili olarak İsrail'li ileri gelenlerle görüşmüştür. Benyamin soyundan gelen iki kişinin İsrail'lilerin kralı İşboşet'i suikastla öldürmelerinin ardından İsrail'li bütün kabilelerin ileri gelenleri Hevron'a Davud'un yanına gelerek onu İsrail'in de kralı olarak meshetmişlerdir. Hem Yehuda'lıların hem İsrail'lilerin desteğini arkasına alan Davud Yebusiler'in yaşadığı Yeruslayim'e saldırmıştır. Yebusiler Davud'a karşı direnememiş, Davud onların sığındığı Siyon Kalesi'ni ele geçirerek buraya kendi adını vermiş, burayı başkent ilan etmiştir.⁷⁴ Davud İsrailoğulları'nın en kült objesi olan Ahit Sandığı'nı (Aron ha-Berit) Hevron'dan Yeruslayim'e getirtmiş, onu koymak için burada Yahve adına bir mabet yapmak istemiş, fakat Tanrı peygamber Natan aracılığıyla bu mabedin inşasının ona değil, soyundan gelecek krala kısmet olacağını bildirmiştir.⁷⁵ Zaman içerisinde İsrailoğulları arasında Davud'a karşı ayaklanma baş göstermiş, bu ayaklanma

⁷⁰ II. Samuel 5:6; I. Tarihler 11:4-6.

⁷¹ II. Samuel 2:1.

⁷² Moşe Garsiel, *Reşit ha-Meluha be-Yisrael: iyunim be-sefer Şemuel*, III, 2. bsk., ha-Universita ha-Petuha, Raanana 2008, 30.

⁷³ Tekvin 23:17-20, 25:9-10, 35:27-29, 49:29-33, 50:13.

⁷⁴ Şur, *Toldot Yeruslayim*, I, 38-39. Siyon Kalesi Yeruslayim'in sınırları içerisinde yer alıyordu (I. Krallar 3:1; II. Tarihler 5:2). Davud Şehri, Siyon Kalesi ile aynı yeri ifade edip bu adlar zaman içerisinde Yeruslayim adı ile aynı anlamda kullanılmıştır.

⁷⁵ II. Samuel 2:4-5:9; I. Tarihler 11:1-7, 13:5-17:15.

bastırılmıştır.⁷⁶ Müteakip zamanlarda Tanrı İsrailoğulları'na salgın hastalığı göndermiş, üç gün içerisinde yetmiş bin kişi ölmüştür. Yeruslayim'i yıkmak için melek elini uzattığında Yahve merhamet etmiş, meleği durdurmuştur. Davud'a, Yebusî Aravna'nın harman yerinde Yahve'ye sunak yapması emredilmiş; Davud orayı satın alıp orada sunak yapmış ve kurbanlıklar sununca Yahve onların duasına icabet etmiş ve salgın ortadan kalkmıştır.⁷⁷ Davud yaşlanınca yerine atanan oğlu Süleyman, babası ölünce kral tahtına oturmuştur.⁷⁸ İsrailoğulları'nın tamamının kralı olan Süleyman krallığının dördüncü yılında babası Davud'un yapmak istediği mabedi yaptırmaya karar vermiş, mabedin yapımı yedi yıl sürmüştür. Mabed, İslamî dönemde Harem-i Şerif adıyla şöhret bulacak Moriya tepesi üzerinde, Davud'un Yebusî Ornan/Aravna'dan aldığı harman yeri üzerinde yapılmıştır.⁷⁹ Süleyman Yahve'ye uymaktan sapıp yerel tanrılara taptığı için ceza olsun diye ölümünden sonra devleti kuzeyde İsrail güneyde Yehuda devletleri olarak ikiye parçalanmıştır.⁸⁰

3. Yeruslayim'in Merkez Seçilme Sebebi

Yukarıda detaylıca görüldüğü üzere, Davud'dan önce Yeruslayim İsrailoğulları için hedef bir şehir olmamıştır. Her ne kadar sonraki kaynaklarda İbrahim'in oğlunu kurban etmeye çalıştığı (*akeda*) yer olan Moriya'nın⁸¹ burada olduğu ifade edilse de⁸² bu görüş sonraki dönemlere ait olup Davud zamanında bilinmiyordu. Kutsal metinler bu yerin neresi olduğunu net olarak belirtmemektedir. Coğrafi özellikleri dolayısıyla Moriya'nın mabedin yapıldığı tepe ile özdeşleştirilmesi zorlama bir yorum olarak durmaktadır.⁸³ Ayrıca, kutsal metinlerde yer alan bilgilerde spesifik olarak Moriya tepesinden bahsedilmeyip Moriya diyarından bahsedilmesi de bu özdeşleştirmenin sonradan kurgulandığını salık vermektedir.⁸⁴ Yeruslayim kutsal metinlerde Davud'a kadar İsrailoğulları için herhangi bir

⁷⁶ II. Samuel 15:1-18:31, 20:1-22.

⁷⁷ II. Samuel 24:10-25.

⁷⁸ I. Tarihler 23:1; I. Krallar 1:1, 30-40, 2:12.

⁷⁹ I. Krallar 4:1, 5:5-6:38; II. Tarihler 2:1-3:3.

⁸⁰ I. Krallar 11:31-12:20; II. Tarihler 10:1-11:4.

⁸¹ Tekvin 22:2.

⁸² Josephus, *Antiquities of the Jews*, VII:13.4.

⁸³ Michael Avi-Yonah, "Moriah", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., XIV, 491.

⁸⁴ Sara Yaphet "From the King's sanctuary to the chosen city", *Jerusalem: its sanctity and centrality to Judaism, Christianity and Islam*, (ed. Lee I. Levine), Continuum, New York 1999, s. 5, 14.

dini referansla anılmamaktadır. Yedi Kenanlı kabileden olan Yevusiler'in toppraklarının ele geçirilmesi emredilse de, Davud dahil ona kadar bu şehre saldırısında kimseyi bu emrin motive ettiğine yönelik kutsal metinlerde herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bundan başka, Yeruslayim'in eski sakinler için dini konumunun Davud'un burayı dini merkez seçmesine yönelik etkisi olduğuna dair herhangi bir işarete de rastlanmamaktadır. Bu nedenle bu şehri merkez seçmede dini nedenlerden ziyade stratejik ve politik birtakım gayelerin etkin olduğu gündeme getirilmiştir. Davud'un Yeruslayim'i tutarak yönetim merkezini Hevron'dan buraya taşımasının sebebi olarak bu şehrin İsrailoğulları'ndan hiçbir kabilenin payı olmadığı, dolayısıyla tarafsız bir yer olup başkentin burası olmasının İsrailoğulları arasında herhangi bir rahatsızlığa yol açmayacağı ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre şehir İsrailoğulları açısından önemli olmamasının yanında, kuzeydeki İsrail kabileleri ile güneydeki Yehuda kabilelerine ait arazinin arasında kalan bir tampon bölge niteliğinde olduğu için, her iki cenahı yönetmek için ortada yerleşen ideal bir coğrafi konuma sahipti ve bundan dolayı Davud'un hedeflerine çok uygundu.⁸⁵ Ayrıca, merkezi Hevron'dan Yeruslayim'e taşımakla Davud kendi kabilesini öne çıkarmak gibi selefi Şaul'un yaptığı hataya düşmeden, bütün İsrail soyundan gelenlere eşit davranarak tüm kabilelerin kralı olacağı mesajını vermiştir.⁸⁶ Dini ritüellerin İsrailoğulları'nı birleştiren ortak bağ olduğunu kavrayan Davud, tüm kabilelerin ortak kabul ettikleri Ahit Sandığı'nı buraya getirmekle başkenti aynı zamanda dini bir merkez, hac ziyareti yeri haline getirmiş; daha önce hac ziyareti için Şilo'ya⁸⁷ giden İsrailoğulları'nı Yeruslayim'e yönlendirerek bir anlamda hac ziyaretini politik propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Şehir, dini boyutuyla İsrailoğulları'nın gündemine Davud ve Süleyman ile birlikte girmiş, kutsallaşmanın ilk adımları atılmaya başlamıştır.⁸⁸ Nitekim Davud'un mabet yeri seçimini bölgeyi tamamen kendi eline alma, mabet malzemelerini toplama da inşa etmeği halefi Süleyman'a bırakmasını kabileler arasında onun makbuliyetini artırma gibi stratejik

⁸⁵ Oded, *Toldot Am Yisrael*, I, 265-266.

⁸⁶ Cline, *Jerusalem besieged*, s. 20; Yaphet, "From the King's sanctuary to the chosen city", s. 6-7.

⁸⁷ Yeruslayim'den önce dini merkez Şilo olmuştur. Detaylı bilgi için bk. Michael Avi-Yonah - Shimon Gibson, "Shiloh", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., XVIII, 478-479, 478.

⁸⁸ Kroyanker, *Yeruslayim: Şehunot ve-Batim*, s. 29; Safray -Safray, "Keduşat Eretz Yisrael ve Yeruslayim", s. 350.

gayelere dayandıranlar da olmuştur.⁸⁹ Mabedin açılışı sırasında Süleyman'ın halka yaptığı konuşmada dile getirdiği Yeruslayim'in Yahve tarafından seçilmesi fikri⁹⁰ toplum içerisinde tam yerleşmemiş olmalı ki, İsrailoğulları onun ölümünden sonra Yahve'nin yolundan çıktıkları gibi, mabedin onlar için ayrıcalıklı bir mevkie sahip olduğunu ortaya koyan herhangi bir emare bulunmamaktadır.

4. Yeruslayim'in Kutsallaşma Süreci

Süleyman'ın vefatından sonra, yaklaşık M.Ö. 930'larda krallık ikiye ayrılmış; kuzeyde on kabileden müteşekkil İsrail Krallığı, güneyde ise iki kabileden müteşekkil Yehuda Krallığı yer almıştır. İsrail krallığının başkenti Şekem, Tirza ve Samiriye, Yehuda krallığının başkenti ise Yeruslayim olmuştur. İsrail krallığı yaklaşık M.Ö. 720'lerde Asurluların, Yehuda krallığı ise M.Ö. 586'larda Babillilerin saldırısı neticesinde düşmüştür.⁹¹ Kutsal metinler İsrailoğulları'nın sık sık yoldan çıktıklarını, Yahve'yi bırakıp yerel tanrılara ibadet ettiklerini, ülkede inançsızlığın ve ahlaksızlığın baş alıp gittiğini, Tanrı'nın onlara çok öfkelenmiş olduğunu anlatan pasajlarla doludur. Burada İsrail krallığına nazaran Yehuda krallığının dini açıdan görece daha olumlu olduğu, şöyle ki krallardan bazılarının hak yola gelerek putperest uygulamalara karşı savaş açtığı belirtilmektedir.⁹² Yahve İsrailoğulları'nı uyarmak için peygamberler göndermiş, nitekim günahlarından dolayı düşmanların eliyle onları cezalandırmıştır.⁹³ Bu dönemde Yeruslayim'in İsrailoğulları kamuoyunda kutsal ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu söylenemez.⁹⁴

Yeruslayim'in inişli çıkışlı bir tarihi olmuştur. Daha ilk kral Rehav'am zamanında Yeruslayim Mısır kralı Şişak'ın saldırısına uğramış, sarayın ve

⁸⁹ Jerome Murphy O'Connor, *Keys to Jerusalem: collected essays*, Oxford UP, Oxford 2012, s. 7.

⁹⁰ I. Krallar 8:16; II. Tarihler 6:5-6.

⁹¹ Bu dönemde İsrail ve Yehuda devletleri ilişkileri için bk. Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Samiriler: Osmanlı dönemine kadar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 24-27.

⁹² İsrailoğulları'nın bu dönem tarihi hakkında I-II. Krallar ve I-II. Tarihler kitaplarında detaylı bilgi verilmektedir.

⁹³ II. Krallar 17:7-19, 21:1-15; II. Tarihler 33:2-13.

⁹⁴ İsrailoğulları'nın Yeruslayim'e ziyaretini engellemek amacıyla Yerov'am'ın Dan ve Beyt-El'de bama'lar yaptırmasını o dönemde Yeruslayim'in kutsal görülmesinden ziyade Süleyman zamanında var olan uygulamanın sürdürülmesinin önünü kesmek şeklinde telakki etmek isabetli görünmektedir. Çünkü bu dönemde kimsenin Yerov'am'a karşı çıktığı nakledilmemektedir.

mabedin hazineleri boşaltılmıştır.⁹⁵ Ondan sonra da İsrail krallığı ile Yehuda krallığı arasında savaşlar gerçekleşmiştir. Dikkat çeken nokta, bu savaşlardan birinde İsraililere hitap eden Rehav'am oğlu Aviya, krallığın Yahve tarafından Davud soyundan gelenlere verildiğinden ve kendilerinin doğru yolda olduklarından bahsettiği halde Yeruslayim'in kutsallığına, ona karşı saygısızlıkta bulunulmaması gerektiğine işaret eden herhangi bir ifade kullanmamıştır.⁹⁶ Bu olgu, o dönemde İsrail ve Yehuda krallığı sakinlerinde Yeruslayim'in kutsallığına ilişkin bir algının olmadığını göstermektedir. Devam eden yıllarda İsrail kralı Yehoaş'ın (M.Ö. VIII. yy.ın ilk çeyreği) şehre saldırdığı, şehrin surlarının bir kısmını yıktığı, sarayın ve mabedin hazinelerini gasp ettiği nakledilmektedir;⁹⁷ şehri kutsal görseydi böyle davranmazdı. Asur kralı Sanherib Yehuda'nın bütün surlu şehirlerini ele geçirmiş, Yeruslayim'de oturan Yehuda kralı Hizkiya'ya (M.Ö. 727-697) teslim olması için haber salmış, fakat Yahve'nin yardımı ile Yeruslayim kurtulmuştur.⁹⁸ Kutsal metinler Yahve'nin yardımının sebebi olarak Yeruslayim'in kutsallığından bahsetmeyip sebep olarak bu şehri alan Davud'un kişiliğine ve Tanrı'nın yanındaki hatırına vurgu yapar. Bu durum, Hizkiya'ya kadar Yeruslayim'in ayrıcalıklı olmadığına işaret etmektedir. Nitekim uzmanlar eski İsrailoğulları dininin tam monoteizm olmadığını, eski Yakındoğu halklarının inancına benzer şekilde politeist unsurlar taşıdığını, fakat özellikle M.Ö. 8. yy.dan itibaren Asurlar'a tepki olarak monoteist temaların ortaya çıktığını iddia ederler.⁹⁹ Bu iddia, Hizkiya ile birlikte İsrailoğulları'nın inançlarında meydana gelen bir değişimi ifade etmesi bakımından önemlidir. Bu değişimle birlikte muhtemelen Yeruslayim'in statüsünde farklılaşma olmuş, şehir ayrıcalıklı ve kutsal bir mahiyet elde etmiştir. Nitekim arkeolojik bulgulardan Davud tarafından ele geçirilmesinden sonra devam eden süreçte şehrin politik ve dini merkez özellikli bir şehre kıyasla oldukça mütevazı bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin canlanmasını M.Ö. 8-7. yy.a tesadüf etmesi¹⁰⁰ bu iddiayı desteklemektedir.

⁹⁵ I. Krallar 14:25-26; II. Tarihler 12:2-9.

⁹⁶ II. Tarihler 13:3-12.

⁹⁷ II. Krallar 14:13-14; II. Tarihler 25:23-24.

⁹⁸ II. Krallar 18:13-19:36; II. Tarihler 32:1-23; Yeşaya 36:1-37:37.

⁹⁹ Bu iddialar ve literatür analizi için bk. Cristopher B. Hays "Religio-historical approaches: Monotheism, method and morality", *Method Matters: Essays on the Interpretation of the Hebrew Bible*, (ed. J.M. LeMon, K.H. Richards), Society of Biblical Literature, Atlanta 2009, s. 178-181.

¹⁰⁰ Killebrew, "Jerusalem during the first and second temple periods", s. 367. Krş. Mazar, *The Palace of King David*, s. 32.

Dönemin ibadet kültürü bu dönemde Yeruslayim'in ayrıcalıklı olmadığına işaret etmektedir. Beyt-El, Giv'on vb. farklı yerlerde eskiden kalan tapınma yerleri mevcuttu ve insanlar buralarda kurban kesip buhurlar yakarlardı.¹⁰¹ Bu yerler o dönemde *bama* (çoğulu: *bamot*) olarak isimlendirilirdi. Daha Yeruslayim alınmadan önce, Şaul'un kral olarak atandığı dönemde insanların bama'ları ziyaret ettikleri, burada kurban kesip yiyeceklerini kutsadıkları nakledilir.¹⁰² Bu dönemin ibadet kültürü halkın atalarından tevarüs ettiği inanışlar ve ayinler dini olarak nitelenir ve bama'larda ibadetin yaygın olduğu ifade edilir.¹⁰³ Kutsal metinlerde bama'lara yaklaşım kötü olmakla birlikte,¹⁰⁴ Yahudi kaynaklarında Süleyman'ın da Giv'on'daki bama'yı ziyaret ettiği ve burada kurban sunduğu rivayet edilir.¹⁰⁵ Bama'larda ritüeller Yeruslayim alınıp mabet yapıldıktan sonra da sürmüştür.¹⁰⁶ Nitekim Süleyman'dan sonra oğlu Yerov'am'ın Dan ve Beyt-El'de bama'lar yaptırdığı, burada görev yapmaları için Levi soyundan gelmeyen din adamları atadığı bildirilmektedir.¹⁰⁷ Bama'ların temel fonksiyonu İsrail ve Yehuda halkının ayinleri icra etme yerine kolayca yetişmelerini sağlamak, din adamlığı gibi ayrıcalıklı bir statüden mahrum bırakılmış sıradan insanlara alternatif statü kazandırmaktır.¹⁰⁸ Hizkiya ve Yoşiyahu (M.Ö. 640-609) zamanında bama'lara karşı savaş açılmış, Yeruslayim'deki mabedin alternatifi oldukları için ortadan kaldırılmışlardır.¹⁰⁹ Yukarıda işaret edildiği üzere Musa tarafından mabede işaret şeklinde yorumlanabilecek pasaja¹¹⁰ rağmen, Süleyman'ın

¹⁰¹ I. Samuel 10:5; I. Krallar 3:4.

¹⁰² I. Samuel 9:12-14. Bama'ların Kenanlılar'a mı yoksa İsrailoğulları'na mı özgü olduğu tartışılmıştır. Bu konudaki literatür ve bilgilerin analizi için bk. Beth Alpert Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, ASOR, Boston 2001, s. 161 ve dvm.

¹⁰³ Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, s. 56-57.

¹⁰⁴ Bama'lardan bahsedilirken onların henüz kaldırılmamış oldukları ifade edilir. (Örneğin bk. I. Krallar 22:42-44; II. Krallar 12:3, 15:35).

¹⁰⁵ I. Krallar 3:4; II. Tarihler 1:3-13. Yahudi kaynaklarında bir kral olarak tasvir olunduğu ve birçok olumsuz ameller işlediği rivayet edildiği halde İslamî kaynaklarda Hz. Süleyman bir peygamber olarak kabul edilir ve masum sayılır.

¹⁰⁶ II. Krallar 14:4.

¹⁰⁷ I. Krallar 12:31-32.

¹⁰⁸ Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, s. 167.

¹⁰⁹ I. Mabet döneminde bama'larda ibadet konusunda detaylı bilgi için bk. Lisbeth S. Fried, "The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation", *Journal of the American Oriental Society*, 122:3 (2002), s. 444-460.

¹¹⁰ Tesniye 12:5-6.

mabedi yapmasından önceki ve sonraki dönemlerde İsrailoğulları bama'larda ibadet etmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde İsrailoğulları arasında Yeruslayim'in henüz sonraki dönemlerde olduğu kadar kutsal ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Yeruslayim'in, ister ülkenin her tarafına dağılmış bama'lar isterse İsrailoğulları için o dönemde özel olan Şekem, Şilo, Beyt-El, Dan, Mitzpa gibi şehirlerden¹¹¹ kutsallık açısından çok da farklı olmadığı olgusu bu yönde çıkarım yapmaya imkân vermektedir.¹¹²

Kutsal metinlerde sunulan tasvirlerden hareketle Yeruslayim'in İsrailoğulları için önem kazanmasının aslında merkezileşme siyaseti gibi dünyevi bir planın sonucu olup bu siyasetin dini boyuta yansımından ibaret olduğunu söylemek isabetli görünmektedir. Merkezileşme siyaseti neticesinde devlet güçlenecek ve komşu ulusların baskınlarına karşı koyabilecekti. Bu gaye her ne kadar politik olsa da ona götürecekt vasıta dini mahiyet taşıyordu.¹¹³ Bu politikanın uygulanması ilk olarak Hizkiya'nın krallığı dönemine tesadüf eder. Güçlü bir devlet kurmayı hedefleyen Hizkiya için, bama'lardaki görevlerinden kazandıkları otorite nedeniyle tehlike arz eden din adamlarının direncini kırmada en güzel yöntem Süleyman Mabedi'ni arkasına alarak bama'lara karşı savaş açmaktı.¹¹⁴ Kutsal metinlere göre o krallığın ilk ayından itibaren Yahve'ye itaat etmiş, bama'ları kaldırtmış, dikili taşları ve putları parçalatmış, Musa'ya verilen hükümlere uymuştur.¹¹⁵ Onun zamanında şehre hizmet anlamında da gelişmeler yaşanmıştır. Şehrin duvarları onarılmış, surların üzerine kuleler yaptırılmış, dışarıdan bir sur daha inşa ettirilmiş ve şehre su kanalı çektilmiştir.¹¹⁶

Arkeolojik bulgular Yeruslayim'in M.Ö. 10-8. yy.lar arasında önemli bir konumda olmadığını gösterir. Şöyle ki bu dönemde şehirdeki yerleşim yerleri seyrek bir görüntü arz etmektedir. Fakat bulgular şehrin M.Ö. 8. yy.dan itibaren önem kazanması istikametinde çarpıcı bir değişim gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Arkeologlar; şehirde bu dönemde ortaya

¹¹¹ Bu şehirler sadece İsrailoğulları tarihindeki yerleri nedeniyle özel olmayıp o dönemdeki stratejik mevkiilerinden dolayı da özellerdi (Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, s. 59).

¹¹² Krş. Oded, *Toldot Am Yisrael*, I, 267-268.

¹¹³ Politik gayelerle devlet eliyle yeni bir din algısının oluşturulmasının saikleri ve teolojik sonuçları konusunda bilim adamlarının yaklaşımları için bk. Şalom Zmirin, *Yeşayahu ve tkufato*, Bialik, Yeruslayim 1977, s. 33-35.

¹¹⁴ Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, s. 63.

¹¹⁵ II. Krallar 3-6; II. Tarihler 29:3-31:20.

¹¹⁶ II. Tarihler 32:5. Ayrıca bk. O'Connor, *Keys to Jerusalem*, s. 9-10.

çıkan sayısız küçük yerleşim yerleri, sur kalıntıları, kuleler, su kanalı ve tarım malzemesi kalıntıları, aniden sayısı artan mezarlar, boyutları büyüyen türbeler gibi şehrin önem kazandığını ortaya koyan bulgulara ulaşmışlardır. Netice itibariyle uzmanlar arasında M.Ö. 8. yy.dan itibaren Yerusalayim'in merkezi bir özellik kazanmasına ilişkin kutsal metinlerde anlatılanların arkeolojik bulgularla desteklendiği üzerinde ittifak hâsıl olmuştur.¹¹⁷ Ne var ki ondan sonra bama'ların sonu gelmemiş, insanlar yine bama'larda ibadet etmeye devam etmişlerdir.¹¹⁸

Hizkiya'nın ölümünden elliye yıl sonra krallığa gelen Yoşiyahu (M.Ö. 640-609) da onun çizgisini devam ettirerek bama'ları kaldırmış, putları toz haline getirinceye kadar ezmiş ve onlara tapmayı yasaklamıştır. Merkezileşme siyaseti bağlamında Yoşiyahu zamanında dikkat çeken en önemli olay, *Sefer Tora'nın* bulunmasıdır. Bunun üzerine Yoşiya bütün ileri gelenleri mabette toplayarak onu okumuş ve atalarının Tanrısı ile ahitlerini yenilemiş, ahde sadık kalacaklarına ilişkin yemin ettirmiştir.¹¹⁹ Sosyolojik açıdan bakılınca bu kitabın bulunması ve ahitleşme, İsrailoğulları'nı bir arada tutmak için en güzel dayanak fonksiyonunu icra etmiştir. Böylece, *Sefer Tora* M.Ö. 7. yy.ın sonlarına doğru yaşanan merkezileştirme faaliyetinde önemli rol üstlenmiştir.¹²⁰ Kitabın bulunduğu mabedin ayrıcalığı daha da tescillenmiş, onun dışındaki tapınma yerleri olan bama'lara karşı mücadele ortamında bu mücadelenin haklı olduğu destek kazanmış, böylece merkezileşme siyaseti başarıyla gerçekleştirilmiştir.¹²¹ Yoşiyahu'dan itibaren Yerusalayim İsrailoğulları'nın yegâne dini merkezi haline gelmiş, bama'larda tanınma son bulmuştur.¹²² Şehrin önemine ve eşsizliğine ilişkin söylemler ve ilahilerle (Yeşaya 2:2-4; Mezmurlar 44, 122, 125-126) İsrailoğulları arasında Yerusalayim'in kutsallığı fikri güçlendirilmeye çalışılmıştır. "*Yerusalayim mabedi içerdiği için, İsrail diyarı da Yerusalayim'i içerdiği için mübarektir*" ifadesi¹²³ Yahudi düşüncesindeki kutsallık düşüncesinin mabetten bölgeye doğru sirayet ettiğini, bu bağlamda merkezileşme siyasetinin günümüze kadar süren başarısını ortaya koymaktadır. Fakat I. Mabet'in yıkılmasından

¹¹⁷ Killebrew, "Jerusalem during the first and second temple periods", s. 372-374. Krş. Mazar, *The Palace of King David*, s. 32.

¹¹⁸ Yisrael Ronen, *Yerusalayim le-Doroteya II: me-ir mikdaş le-birat memlahat ha-Hasmonaim*, ha-Universita ha-Petuha, Raanana 1984, 151.

¹¹⁹ II. Tarihler 34:3-33.

¹²⁰ Zmirin, *Yeşayahu ve tkufato*, s. 40-42.

¹²¹ Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, s. 69.

¹²² Ronen, *Yerusalayim le-Doroteya*, II, 151; Zmirin, *Yeşayahu ve tkufato*, s. 38-39.

¹²³ Safray -Safray, "Keduşat Eretz Yisrael ve Yerusalayim", s. 365.

önce Yeruslayim'in ve bölgenin kutsallığı fikrinin tam yerleşmiş olduğunu söylemek isabetli olmayacaktır. Şöyle ki I. Mabet yıkılmadan daha önce Yemen'e göç eden Yahudilerin sürgünden sonra Ezra'nın geri dönüş çağrısına uymayıp Sana şehrinde kalmayı tercih ettikleri, bu şehrin kutsallık ve bereket bakımından Yehuda diyarından hiç de geri kalmadığını söyledikleri ifade edilmiştir.¹²⁴ Bu olgu, sürgün öncesi dönemde kutsallık görüşünün İsrailoğulları arasında henüz yerleşmediğine bir işaret sayılabilir.

Yeruslayim'in kutsallaşması sürecindeki son taşlar Babil Sürgünü ile yerine oturmuş, sürgün hayatı kutsallık düşüncesini güçlendirmiştir.¹²⁵ M.Ö. 586'da İslamî kaynaklarda Buhtunnasr olarak zikredilen Babil kralı Nebukadnezar, Yeruslayim'e saldırarak Süleyman Mabedi'ni yıkmış ve İsrailoğulları'nı Babil topraklarına sürmüştür. Bu sürgün Yahve'ye bağlılık noktasında İsrailoğulları için şok etkisi niteliğinde olmuştur. I. Mabet döneminde yaşanan yoldan çıkmalar artık ortadan kalkmış, Ezra'nın öncülüğünde milli ve dini doktrinlerde çarpıcı değişiklikler yaşanmış, İsrailoğulları ile ötekiler arasında koyu çizgiler çizilmiştir.¹²⁶ Kaybedildikten sonra Yeruslayim'in İsrailoğulları için ayrıcalıklı ve kutsal hale gelme süreci son aşamasına gelmiştir. O zamana kadar İsrailoğulları'nın başkenti olsa da paganlığın kalıntılarıyla görece bulaşmış olan şehir, hem burada hem Diasporada yaşayan Yahudiler için giderek manevi bir merkez haline gelmiştir.¹²⁷ II. Mabet dönemi literatüründe Yeruslayim'in kutsallığının¹²⁸ sosyal bağlamda yerleşmesine özen gösterilmiş, özellikle de Tannaim döneminin ortalarından yani M.S. II. yy.dan itibaren bu konu detaylıca işlenmiştir. M.S. 132'lerde Bar Kohba isyanının bastırılmasından sonra bölgede Yahudilerin mevcudiyeti yasaklandığında rabbiler bölgede ikamet etmenin faziletleri hakkında yorumlarda bulunmuş, bu yorumlarda

¹²⁴ Detaylı bilgi ve kaynaklar için bk. Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere yönelttikleri teolojik eleştiriler", *Müslümanlar ve diğer din mensupları: Müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde temel yaklaşımlar*, (ed. Abdurrahman Küçük ve dğr.), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2004, 108.

¹²⁵ Yeşayahu Gafni "Maamado şel Eretz Yisrael ba-todaa ha-Yehudit be-akbut mered Bar Kohba", *Mered Bar Kohba: mehkarim hadaşim*, (ed. A. Openheymer- A. Rapaport), Yad Yitzhak Ben Tzevi, Yeruslayim: 1984, s. 231.

¹²⁶ Hays, "Monotheism, method and morality", s. 180.

¹²⁷ Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s. 12; Gafni, "Maamado şel Eretz Yisrael -Yehudit", s. 231.

¹²⁸ II. Mabet dönemi literatüründe Yeruslayim'in önemi konusunda bilgi ve kaynaklar için bk. Aryeh Kaşer, "Yeruslayim ka-metropolis be-toadato ha-leumit şel Filon", *Katedra le-toldot Eretz Yisrael ve-yişuva*, XI (1979), 45-56.

Yeruşalayim'i odak nokta olarak bellemişlerdir.¹²⁹ Yeruşalayim, Eretz Yisrael'i sembolize eden bir şehir kimliğine bürünmüş, bu bağlamda Diaspora Yahudilerinin ana vatanlarına özlemleri Yeruşalayim'in şahsında dile getirilmiştir.¹³⁰

Sonuç

İsrailoğulları tarafından ele geçirilmeden önce de Yeruşalayim coğrafi ve dini konumundan dolayı bölgede önemli bir yere sahipti. Savunma için iyi bir mevkide olan Yeruşalayim'in su kaynağına yakınlığı eski Kenanlılar için burayı cazip hâle getirmiştir. Bu özelliğinin yanında Yeruşalayim'in tanrılarla bağlantısı olduğuna da inanılmıştır. Şehrin adındaki Şalim kısmı akşam yıldızı tanrısı ile ilişkilendirilmekteydi. Merkez şehir niteliği Yeruşalayim'in olumlu ve olumsuz olaylar yaşamasına sebep olmuştur. Şöyle ki çevredeki güçlü krallıklar şehri kendilerine bağlamak için buraya saldırıyor ya da savunma gerektiren durum olduğunda çevredeki küçük krallıklar Yeruşalayim önderliğinde bir araya geliyorlardı.

Davud tarafından ele geçirilinceye kadar Yeruşalayim eski İsrailoğulları için herhangi bir özelliğe sahip olmamıştır. İster İbrahim'in oğlunu Moriya diyarında Tanrı'ya kurban etme girişimi isterse Musa'nın Tanrı'nın kendisine bir yer seçeceği öngörüsü, İsrailoğulları tarafından Yeruşalayim'in ayrıcalıklığına ve bundan dolayı sahiplenilmesi gereken bir yer olduğuna yorumlanmamıştır. Nitekim İbrahim'in Şalem kralı Melkitzedek tarafından kutsanması bilgisi de onlar için şehre yönelik herhangi bir duygusal bağ oluşturmamıştır. Bu şehir İsrailoğulları için yabancı bir şehir olarak kalmış, asırlar boyunca ister tarihi ister dini herhangi bir bağ kurulmamıştır. İsrailoğulları'nın şehre hâkim olmaları, Yuşa ve Davud zamanında olmak üzere, aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Bölgedeki şehirleri teker teker ele geçiren Yuşa, Yeruşalayim kralı liderliğinde kendisine saldıran orduyu yenmiş ve bu sırada Yeruşalayim kralını da öldürmüştür. Bölgenin İsrailoğulları kabileleri arasında paylaştırıldığı bilgisi verilmesine rağmen burada eskiden beri ikamet edenlerin hâlâ oturmaya devam etmeleri bilgisi, İsrailoğulları'nın buraya tam bir şekilde hâkim olmadıklarını ortaya koymaktadır. Davud zamanında şehir tam olarak ele geçirilmiş ve İsrailoğulları'nın merkezi yapılmıştır. Yuşa'dan Davud'a kadar geçen sürede bu şehir kutsal bir şehir olarak görülmediği gibi bir ibadet merkezi olarak da kabul edilmemiştir. Davud'un sarayı burada olduğu için Yeruşalayim siyasi

¹²⁹ Safray -Safray, "Keduşat Eretz Yisrael ve Yeruşalayim", s. 345, 359.

¹³⁰ Safray -Safray, "Keduşat Eretz Yisrael ve Yeruşalayim", s. 346-347.

bir merkez olmasının yanında Ahit Sandığı'nın buraya getirilmesi ve ardından Süleyman zamanında mabedin yapılmasıyla birlikte dini merkez olma özelliğini kazanmıştır. Bununla da Yeruslayim'in İsrailoğulları için önemi, kutsallaşma süreci başlamıştır. Yeruslayim'in dini merkez olmasında, eski Kenan tanrısı Şalim kültürünün etkisine işaret edecek herhangi bir veri mevcut değildir. Önceleri İsrailoğulları için herhangi bir özelliği olmayan, hatta muhtemelen hedef bile görmedikleri için Yuşa tarafından tutulduktan sonra bırakılan bu şehir mabedi barındırması hasebiyle dini anlam ifade etmeye başlamıştır. Fakat hâlâ onların gözünde Yeruslayim'in ayrıcalıklı oluşundan bahsedilemez. Çünkü eskiden beri İsrailoğulları'nın kurban sundukları yerler olan bama'lar aktif şekilde ziyaret edilmeye devam ediyor, yenileri yapıyordu.

Davud ve Süleyman ile başlayan kutsallaşma girişimlerinin ardından İsrailoğulları için Yeruslayim'in tam kutsallığı üç aşama geçirmiştir. Bu sürecin temel saikleri dönemin politik şartlarının gerektirdiği çözüm arayışı ve sürgün tecrübesidir. Süreç politik olarak başlasa bile, sonradan yıkılmış mabede özlemlerle duygusalığa evrilmiş ve sürgün yaşamının yarattığı duygusal bağ nedeniyle nihai haline kavuşmuştur. Sürgün öncesi politik kutsallaştırma süreci kral Hizkiya ve Yoşiyahu'nun faaliyetleri neticesinde başlamıştır. Çevredeki güçlü devletlerin karşısında direniş sergilemek için devleti güçlendirmek isteyen Hizkiya Levi soyundan gelmeyen din adamlarının otoritesini kırmak ve ülkede ruhani otoriteyi tek merkezde toplamak amacıyla bama'lara karşı mücadeleye girişmiş, bu uğurda Yeruslayim'deki mabedi tek alternatif olarak sunmuştur. Aynı dönemde Asur saldırıları nedeniyle İsrail devletinin düşmesinden sonra Yeruslayim'in şahsında Yehuda devletinin de düşmesinin muhtemelen yarattığı İsrailoğulları'nın bir ulus olarak tarih sahnesinden silineceği endişesinin de bunda rolü olmalıdır. Hizkiya'dan yaklaşık yarım asır sonra gelen kral Yoşiyahu da aynı siyasi çizgiyi takip etmiştir. Onun zamanında *Sefer Tora*'nın bulunması, merkezileşme siyaseti bağlamında Yeruslayim'deki Süleyman Mabedi'nin diğer tapınma yerlerinin önemli ölçüde önüne geçmesini sağlamış olmalıdır. Kutsallaşma sürecinin son aşaması sürgün tecrübesinde yaşanmıştır. Sürgün ile ana yurtlarından uzak düşmüş halkın özleminin odağı mabet ve onu barındıran Yeruslayim olmuştur. Babil ırmakları kıyısında oturan halkın ana yurtlarını andıkça ağlayıp *"Ey Yeruslayim, seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruslayim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, Dilim damağıma yapışsın!"* (Mezmurlar 137) demeleri kutsallaşma sürecinin zirve noktasını ifade etmektedir. Diğer taraftan, İsrailoğulları'ndan sayılmayan Samiriler'in dini merkezi Şehem'in karşısına Yeruslayim yerleştirilmiş olduğu ihtimali de

göz ardı edilmemelidir. Seçilmişlik fikrinden hareketle diğer kavimlerle arada koyu çizgiler çizen Ezra'nın, asırlardır husumetli oldukları kuzey kabilelerinin soyundan geldiklerini iddia eden Samirileri güney kabilelerinin bakış açısına uygun bir biçimde dışlayarak güneylilerin başkenti Yerusalayim'i, kuzeylilerin dini merkezi Şehem'in alternatifi olarak kurguladığı düşünülebilir.

Kaynaklar

- Abramsky, Samuel – Gibson, Shimon, "Jerusalem", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., XI, 144.
- Adam, Baki, "Müslümanların Yahudilere yönelttikleri teolojik eleştiriler", *Müslümanlar ve diğer din mensupları: Müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde temel yaklaşımlar*, (ed. Abdurrahman Küçük ve dğr.), Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004, 103-118.
- Armstrong, Karen, "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?", *Journal of Palestine Studies*, 27 (1998/3), s. 5-19.
- Arslantaş, Nuh, *İslam Dünyasında Samiriler: Osmanlı dönemine kadar*, İstanbul: İz Yayıncılık 2008.
- Avi-Yonah, Michael – Gibson, Shimon, "Shiloh", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., XVIII, 478-479.
- Avi-Yonah, Michael, "Moriah", *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., XIV, 491.
- Becking, B. "Day", *Dictionary of deities and demons in the Bible*, 2nd ed., (ed. Karel Van Der Toorn ve dğr.), Leiden: Brill 1999, s. 221-223.
- Cline, Eric H., *Jerusalem Besieged: from Ancient Canaan to Modern Israel*, Michigan: University of Michigan Press 2005.
- Fried, Lisbeth S., "The High Places (Bāmôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation", *Journal of the American Oriental Society*, 122 (2002/3), s. 437-465.
- Friedman, H. – Simon, Maurice (ed.), *Midrash Rabbah*, London: Soncino Press, 1939.
- Gafni, Yeşayahu "Maamado şel Eretz Yisrael ba-todaa ha-Yehudit be-akbut mered Bar Kohba", *Mered Bar Kohba: mehkirim hadaşim*, (ed. A. Openheimer- A. Rapaport), Yerusalayim: Yad Yitzhak Ben Tzevi 1984, s. 224-232.
- Garsiel, Moşe, *Reşit ha-Meluha be-Yisrael: iyunim be-sefer Şemuel*, III, 2. bsk., Raanana: ha-Universita ha-Petuha 2008.
- Gray, John, *The legacy of Canaan: the Ras Shamra texts, their relevance*, Leiden: Brill 1957.

- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 323-327.
- Hays, Cristopher B. "Religio-historical approaches: Monotheism, method and morality", *Method Matters: Essays on the Interpretation of the Hebrew Bible*, (ed. J.M. LeMon, K.H. Richards), Atlanta: Society of Biblical Literature 2009, s. 169-194.
- Hoerth, Alfred – McRay, John, *Bible Archeology: an exploration of the history and culture of early civilizations*, Grand Rabids: Baker Books 2006.
- Huffmon, H.B. "Shalem", *Dictionary of deities and demons in the Bible*, 2nd ed., (ed. Karel Van Der Toorn ve dğr.), Leiden: Brill 1999, s. 755-757.
- "Jerusalem", <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8604-jerusalem> (erişim tarihi: 24.04.2015).
- Kaşer, Aryeh, "Yeruşalayim ka-metropolis be-toadato ha-leumit şel Filon", *Katedra le-toldot Eretz Yisrael ve-yişuva*, XI (1979), s. 45-56.
- Killebrew, Ann E. "Biblical Jerusalem: an archeological assessment", *Jerusalem in Bible and Archeology: the First Temple Period*, (ed. Andrew G. Vaughn ve dğr.), Atlanta: Society of Biblical Literature 2003, s. 329-346.
- Killebrew, Ann E. "Jerusalem during the first and second temple periods: recent excavations and discoveries on and near the Temple Mount", *Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah*, (ed. Steven Fine), Leiden: Brill 2011, s. 365-386.
- Knight, Douglas A. "Hebrews", *The Oxford Companion to The Bible*, (ed. Bruce M. Metzger, Michael David Coogan), Oxford: Oxford UP 1993, s. 273-274.
- Kroyanker, David, *Yeruşalayim: şahunot ve-batim, tkufot ve-signonot*, Yeruşalayim: Keter 2006.
- Mazar, Eilat, *The Palace of King David: excavations at the summit of the City of David*, Jerusalem: Shoham Academic Research and Publication 2009.
- Nakhai, Beth Alpert, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, Boston: ASOR 2001.
- Nir, Rivka, *Yeruşalayim le-Doroteya I: me-ir Yevusit le-birat am Yisrael*, Raanana: ha-Universita ha-Petuha 1984.
- Noll, K.L., *Canaan and Israel in Antiquity: an introduction*, London: Sheffield Academic Press 2001.
- O'Connor, Jerome Murphy, *Keys to Jerusalem: collected essays*, Oxford: Oxford UP 2012.
- Oded, Bustenay, *Toldot Am Yisrael be-Yemey Bayit Rişon I: ha-memlaha ha-meuhedet*, Raanana: ha-Universita ha-Petuha 2007.
- Rainey, Anson F. "Unruly elements in Late Bronz Canaanite Society", *Pomegranates and Golden Bells*, (ed. David P. Wright ve dğr.), Warsaw: Eisenbrauns 1995, s. 481-496.

- Robinson, Jed, "The God of the Patriarchs and the Ugaritic Texts: A Shared Religious and Cultural Identity", *Studia Antiqua*, 8 (2010/1), s. 25-33.
- Ronen, Yisrael, *Yeruşalayim le-Doroteya II: me-ir mikdaş le-birat memlahat ha-Hasmonaim*, Raanana: ha-Universita ha-Petuha 1984.
- Rozenberg, Roy A., "The God Sedeq", *Hebrew Union College Annual*, 36 (1965), s. 161-177.
- Safra, Zeev- Safra, Hanna "Keduşat Eretz Yisrael ve Yeruşalayim: kavim le-hitpathuto şel ha-raayon", *Yehudim ve Yahadut be-Yemey Bayit Şeni, ha-Mişna ve ha-Talmud*, (ed. Aharon Oppenheimer ve dğr.), Yeruşalayim: Yad Yitzhak Ben Tzevi 1993, s. 344-371.
- Southall, David J., *Rediscovering Righteousness in Romans*, Tübingen: Mohr Siebek 2008.
- Şur, Natan, *Toldot Yeruşalayim I: ha-ir hekdem Yisraelit ve-ad ha-tekufa ha-Bizantit*, Tel Aviv: Devir 1987.
- Tigay, Jeffrey H., *You Shall Have No Other Gods: Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions*, Atlanta: Scholars Press 1986.
- Whiston, William ve dğr. (ed.), *Complete works of Josephus*, New York: Bigelow Brown, yy.
- Yaphet, Sara "From the King's sanctuary to the chosen city", *Jerusalem: its sanctity and centrality to Judaism, Christianity and Islam*, (ed. Lee I. Levine), New York: Continuum 1999, s. 3-15.
- Yiğitoğlu, Mustafa, *Yahudilikte Tanrının Yeri: (Semavi Mabed)*, İstanbul: Bayem 2011.
- Zmirin, Şalom, *Yeşayahu ve tkufato*, Yeruşalayim: Bialik 1977.